

likle tek sokaktan ibaret bulunan arastaların uzunlukları, Lüleburgaz'daki örnekte görüldüğü üzere bazan 250 metreye yaklaşmaktadır. Arastalarla bedestenler arasındaki ortak ve benzer yanlar sebebiyle daha sonraki devirlerde bu çarşılar halk arasında "bedesten" veya "kapalı çarşı" adlarıyla anılır olmuştur. Edirne'de Selimiye, İstanbul'da Sultan Ahmed ve Süleymaniye camilerinin arastaları ile Mısır Çarşısı (Yenicami'nin arastası) belli başlı arastalardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Pakalın, I, 64-65; E. Erdenen, *İstanbul Çarşıları ve Kapalıçarşı*, İstanbul 1965; Räsänen, *Versuch*, s. 23; Steingass, *Dictionary*, s. 32; Mahmut Akok, "Kütahya Büyük Bedesteni", *VD*, III (1956); Yılmaz Önge, "Türk Çarşılarında Dua Kubbeleri", *Önasya*, sy. 6, Ankara 1970, s. 63.

NUSRET ÇAM

ARAT, Reşit Rahmeti

(1900-1964)

Türk dili ve lehçeleri âlimi.

Kazan'ın kuzeybatısında Eski Ücüm'de doğdu. Babası müderris Abdürreşid İsmetullah, annesi Mahbeder'dir. İlk tahsilini Eski Ücüm'de yaptı (1906-1910). Rüşdiyeyi Kızılyar'da (Petropavlovsk) bitirdi (1913). Daha sonra özel olarak Rusya'da ihtilâl olunca lise son sınıfın alınarak askerî okulda eğitildi, ardından da cepheye gönderildi. 1919'da yaralı olarak Mançurya'nın Harbin şehrine nakledildi. Orada Kazan Türkleri Derneği'nde birçok sosyal faaliyetlerde bulundu ve çeşitli dergilerin yayımına katıldı. Bu arada liseyi bitirdi (1921). 1922'de Berlin'e gitti, orada Felsefe Fakültesi'ne kaydoldu. Prof. Willy Bang'ın Türkoloji derslerine devam etti. Berlin'deki Türk talebe derneklerinde faal görevler aldı. Kazanlı Ayaz İshâkî'nin idaresinde çıkan *Yana Millî Yul* adlı dergide birçok yazılar yazdı. 1927'de doktorasını tamamlayarak Şark Dilleri Okulu'nda Kuzey Türkçesi lektörü oldu. Aynı yıl Dr. Râbia ile evlendi. 1928'de Berlin İlimler Akademisi'ne ilmi yardımcı olarak girdi. 1931'de Berlin Üniversitesi Doğu Dilleri Okulu'nda doçent oldu.

Türkiye'deki üniversite reformu üzerine 1933'te Maarif Vekâleti tarafından Türkiye'ye davet edildi ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne profesör oldu. 1942'de Türk Tarih Kurumu'na üye seçildi. 1940-1950 yılları arasında Türkiye

Enstitüsü müdürlüğü yaptı. Londra'da School of Oriental and African Studies'de 1949-1951 yıllarında misafir profesör olarak ders verdi. 26 Nisan 1958'de ordinaryüs profesör oldu. 29 Kasım 1964'te İstanbul'da öldü.

Türkçe'nin hem tarihî lehçelerini hem de bugünkü şivelerini en iyi bilen Türkolog olan Reşit Rahmeti Arat, Türkiye'de mukayeseli Türkoloji araştırmalarının kurulup yerleşmesinde de öncülük etmiştir. Türk ilim hayatında önemli bir yeri olan *İslâm Ansiklopedisi*'nin tercüme ve telif yoluyla neşredilmesine büyük emek sarfetmiş, ömrünün son yıllarında ise yakın arkadaşlarıyla birlikte Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nü kurmuş ve kitaplarını bu enstitüye bağışlamıştır.

Eserleri. Reşit Rahmeti Arat'ın çoğu gençlik yıllarına ait yayımlanmış 220'den fazla makale ve eseri vardır. Türkçe'nin tarihî gramerine ışık tutacak nitelikteki metin neşirleri ve bunlar arasında özellikle Eski Uygur Türkçesi'ne ait metinler çalışmalarının ağırlık noktasını teşkil eder. Çalışmalarını şu şekilde tasnif etmek mümkündür: Avrupa ve Türkiye kütüphanelerinde bulunan Uygur harfleriyle yazılmış metinlerin çözüm ve yayımları; Türk yazı dilinin tarihî inkişafına dair makale, bildiri ve kitaplar; *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki yazıları ve yöneticiliği.

R.R.Arat'ın çalışmaları arasında doktora tezi olarak hazırladığı *Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen* (*Ungarische Jahrbücher*, VIII-1-4, Berlin 1928), Berlin Üniversitesi'nde Türk diline dair Yakup Şinkeviç'in *Rabguzi's Syntax* adlı doktora tezinden sonra yapılan en önemli çalışmadır ve ilmi bakımdan Türk dili araştırmaları için temel çalışmaların gerektirdiği yüksek seviyede bir eserdir. İstanbul kütüphanelerinden bulup çıkardığı Uygurca yazılmış bazı yazılar üzerindeki yayımları, Anadolu Türkleri'nin Uygur yazısını bildiklerini ve kullandıklarını, bu yazı sisteminin alfabesinin bazı kütüphanelerde bulunduğunu ortaya koymuştur. "Uygur

Alfabesi" (*Muallim Cevdet, Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul 1937, s. 20-26) ve "Fâtiḥ Sultan Mehmed'in Yarlığı" (*TM*, VI [1939], 285-322 + 20) bu bakımdan dikkati çeken yazılarıdır. "Uygurlarda İstilahlara Dair" (*TM*, VII-VIII [1942], s. 56-81) adlı makalesinde ise Uygurlar'ın terim yapma usulünü işleyip ortaya koymuştur. Uygurca üzerindeki çalışmalarının sonuncusu *Eski Türk Şiiri*'dir (Ankara 1965, 1986). Türk şiiri üzerindeki çalışmaların en önemlilerinden biri olan bu eser "Mani Muhitinde Yazılan Eserler", "Burkan Muhitinde Yazılan Eserler", "İslâm Muhitinde Yazılan Eserler" ve "Nazım İle İlgili Parçalar" başlığını taşıyan dört bölümden meydana gelmektedir.

*Kutadgu Bilig** o güne kadar W. Radloff ve H. Vambery tarafından ele alınmış olmakla birlikte üzerinde yeterli çalışmalar yapılmamıştı. Reşit Rahmeti Arat eser üzerindeki çalışmalarını iki cilt halinde (I, Metin, İstanbul 1947, 1979; II, Tercüme, Ankara 1959, 1974, 1985) neşretmiş, eserin yazıldığı devre nüfuz etmeye çalışarak yeni fikirler ortaya koymuştur. Ayrıca bıraktığı evrak arasında bulunan *Kutadgu Bilig*'in sözlük kısmına dair A ve B harflerini içine alan işlenmiş malzemenin diğer kısmını öğrencileri Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya ve Nuri Yüce tamamlayarak neşretmişlerdir (*Kutadgu Bilig*, III, İndeks, İstanbul 1979). *Kutadgu Bilig*'den sonra *Atebetü'l-hakâyık**'ı da yayıma hazırlamıştır (İstanbul 1951). R. R. Arat, çeşitli kongrelere

Reşit
Rahmeti
Arat

sunduğu tebliğlerle devamlı olarak Türk dili araştırmalarının temelini nelerin kurabileceği fikri üzerinde durmuştur. "Uygur Devri Türkçesi" (İkinci Türk Dil Kurultayı, 1934), "Türk Dilinin İnkişafı" (III. Tarih Kongresi Tebliğleri, Ankara 1948, s. 598-611), "Anadolu'da Yazı Dilinin Tarihî İnkişafına Dair" (V. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, Ankara 1956, s. 225-232) başlıklı tebliğleri bu sahadaki büyük bir boşluğu doldurmuştur. Tarih konusundaki en dikkate değer çalışması ise *Vekayi Babur'un Hâtıratı*'dır (I-II, Ankara 1943-1946). Eserin en önemli kısmı, sonuna eklenen 100 sayfaya yakın notlardır.

Arat, öğretim alanında W. Bang'ın usulünü takip ederek Uygurca, bunun devamı olan Tarançı ağız -yani Doğu Türkçesi'ni eski dile en yakın bağla bağlayan ağız- ve Kıpçak grubundan da Kazakça dersleri vermiştir. Türkolojinin metodik bilgilerini mukayeseli olarak Türkiye üniversitelerine getiren Arat'ın yaptırdığı tezler de büyük bir yekün tutmaktadır.

Yayımlanmış diğer eserleri şunlardır: *Die Legende von Oghuz Qagan* (Berlin 1932). W. Bang ile birlikte yayımladığı bu eseri Arat Türkiye Türkçesi'ne çevirip ikinci defa yayımlamıştır (*Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936, 1988). *Türkische Turfan-Texte VI. Das Buddhistische Sutra Säkiz Yükmäk* (W. Bang ve A. von Gabain ile, Berlin 1934); *Türkische Turfan-Texte VII* (Berlin 1936); "Türk Şivelerinin Tasnifi" (TM, X [1953], s. 59-138); "Eski Türk Hukuk Vesikaları" (TKA, I/1 [1964], s. 5-53); *Makaleler* (I, nşr. O. F. Sertkaya, Ankara 1987); *Doğu Türkçesi Metinleri* (nşr. O. F. Sertkaya, Ankara 1987).

Arat'ın eser ve makalelerinin tam bir listesi Saadet Çağatay tarafından hazırlanmıştır (bk. *TTK Belleten*, XXIX/113, s. 188-193).

BİBLİYOGRAFYA :

Muharrem Ergin, "Reşid Rahmeti Arat'ın Eserleri: Doğumunun 60. Yıldönümü Münasebetiyle", *TDED*, XI (1961), s. 1-10; a.mlf., "Reşid Rahmeti Arat 1900-1964", *TK*, sy. 27 (1965), s. 3-16; a.mlf., "Reşid Rahmeti Arat (15.5.1900-29.11.1964)", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. IX-XIV; a.mlf., "Reşid Rahmeti Arat'ın Eserleri (1918-1965)", a.e., s. XV-XVIII; a.mlf. — A. Temir, "Reşid Rahmeti Arat'ın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bibliyografya", a.e., s. XIX-XXX; Saadet Çağatay, "Reşid Rahmeti Arat (15.5.1900-29.11.1964)", *TTK Belleten*, XXIX/113 (1965), s. 177-193; Osman F. Sertkaya, "Ölümünün 15. yıl dönümünde Ord.Prof.Dr. Reşid Rahmeti Arat (15.5.1900-29.11.1964) ve eserleri", *TK*, XVIII/211-214 (1980), s. 10-16; Fahir İz, "Arat", *EI² Suppl.* (İng.), s. 82.

NURİ YÜCE

ARĀYĀ (العرايا)

İslâm hukukunda, belli bir miktar kuru hurmanın tahminen aynı miktardaki taze hurmayla değiştirilmesini ifade eden terim.

Arâyânın tekili olan ariyye sözlükte, "meyvesi yenmiş veya hediye edilmiş hurma ağacı" demektir. Aynı şekilde satıştan istisna edilen veya satış için ayrılan hurma ağacına da ariyye denir. Arâyâ yerine bey'u'l-arâyâ terkibi de kullanılır.

Ağaçtaki taze hurmanın aynı miktardaki kuru hurma karşılığında satılması (müzâbene*) İslâm hukukunda yasak olduğu halde bunun bir türü olan arâyâyâ zaruret dolayısıyla izin verilmiştir. İhtiyaç sahibi bazı kimseler Hz. Peygamber'e gelerek taze hurmaların olgunlaştığını, ancak paraları olmadığı için satın alamadıklarını, sadece ihtiyaç fazlası kuru hurmaları bulunduğunu yakınlara anlattılar. Bunun üzerine Hz. Peygamber ellerindeki kuru hurma karşılığında tahmini bir ölçüyle taze hurma satın alabileceklerini söyledi (bk. Şâfiî, III, 49; Buhârî, "Müsâkât," 17, "Büyû" [Bey'u'l-müzâbene]; Müslim, "Büyû", 61-82; Ebû Dâvûd, "Büyû", 19).

Arâyânın geçerli olabilmesi için Hanefiler'e göre meyvenin ağacında belirginleşmesi, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelîler'e göre ise kızarma ve sararma gibi olgunlaşma alâmeti göstermesi gerekir. Bunun dışında mezheplere göre değişiklik göstermekle birlikte arâyânın geçerli olabilmesi için genel olarak şu şartlar aranmaktadır: 1. Kuru hurmanın beş veskten az olması (1 vesk = yaklaşık 175 kg.), 2. Kuru hurmanın ölçüyle, ağaçtaki taze hurmanın tahminen belirlenmesi, 3. Alışverişin hurma üzerinde yapılması -bazi hukukçular özümü de buna dahil ederler-, 4. Satışın peşin olması, 5. Taze hurma almak isteyen fakir olması ve kuru hurmadan başka bir malı bulunmaması; yalnız Şâfiî fakir olma şartını aramaz.

Arâyâ, İslâm hukukunun kolaylık, fayda ve ihtiyaca cevap prensiplerinin bir uygulaması mahiyetindedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "ary" md.; *Kâmus Tercümesi*, "ariyye" md.; Buhârî, "Müsâkât", 17, "Büyû" Bey'u'l-müzâbene"; Müslim, "Büyû", 61-82; Ebû Dâvûd, "Büyû", 19; Şâfiî, *el-Üm*, III, 54-55; Serâhsî, *el-Mebsûât*, XII, 193 vd.; Kâsânî, *Bedâ'îc*, V, 194 vd.; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IV, 65 vd.; Cezîrî, *el-Fıkh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, Kahire 1392, II, 295 vd.; *Tecrid Terce-mesi*, VI, 493-495.

HALİT ÜNAL

ARAZ (العرض)

Cevher ve cismin gelip geçici niteliği anlamına gelen, cevher ve zâtın zıddı olarak kullanılan felsefe, mantık ve kelâm terimi.

Araz sözlükte, "sonradan ve tesadüfen ortaya çıkan, ansızın baş gösteren, varlığı devamlı ve zorunlu olmayan durum; hastalık, felâket" gibi anlamlara gelir. Kelime Kur'an-ı Kerim'de dört âyet-te geçmekte (bk. en-Nisâ 4/94; el-A'râf 7/169; el-Enfâl 8/67; en-Nûr 24/33), bu âyetlerin hepsinde de onunla, geçici olduğu ve değersizliği dolayısıyla dünya malı kastedilmekte, ayrıca aynı kökten gelen âriz kelimesi de "beklenmedik bir anda ortaya çıkan bulut" karşılığı olarak zikredilmektedir (bk. el-Ahkâf 46/24). Araz hadislerde de dünya malı anlamında kullanılmıştır.

Cevher* ve araz kavramlarının İslâm düşünce tarihinde felsefe, mantık ve daha geniş bir şekilde kelâm terimleri olarak kullanılmasına Aristo'nun eserleri ve Porphyrios'un, onun *Kategoriler*'ine giriş olarak yazdığı *Isagoge*'nin (*İsâgüct*) Arapça'ya tercüme edilmesiyle başlamıştır. Fârâbî bu esere bir hâşiyeye yazmış, bilhassa İbn Sînâ Aristo'nun cevher ve araz görüşünü geniş bir şekilde incelemiştir.

Aristo arazi, "bir şeye ait olan ve onun hakkında doğru olduğu tasdik edilen, ancak ne zorunlu ne de çoğu zaman karşılaşılan şeydir" şeklinde tarif etmiştir (*Metafizik*, 1025^a 10). Ona göre arazın tamamıyla tesadüfî yani belirsiz bir sebebi vardır; cevherin aksine hiçbir arazın varlığı kendi tabiatının gereği değildir. Bu sebeple araz oluş ve bozulma (kevn ü fesâd) kanununa da tâbi değildir. Meselâ yaz mevsiminde günün çok soğuk ve fırtınalı olması, devamlı veya çoğu zaman görülen durum olmayıp bir tesadüf yani arazdır. Arazlar belli hiçbir sanat ve yeteneğin sonuçları da değildir; çünkü araz olarak var olan şeylerin sebepleri de tesadüfidir. Bu yüzden Aristo'ya göre arazların ilmi olmaz. Zira yalnızca zorunlu veya çoğu zaman olan şeylerin ilmi olur; oysa arazlar "var olmayana benzer şeyler" dir.

İslâm filozofları genellikle cevherin zıddı saydıkları arazi kısaca, "bir konuda bulunan durum" şeklinde tarif etmişlerdir (İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 201; İbn Rüşd, s. 79, 80). Kindî'de arazın en geniş ve